३

प्रहेलिकाः समस्याश्लोकाश्च

प्रस्तावना

अयि प्रियच्छात्राः, अस्मिन् पाठे समस्याश्लोकाः प्रहेलिकाश्लोकाः च युष्माभिः पठ्यन्ते। अस्माकं परम्परायां चतुष्षष्टिः कलाः प्रसिद्धाः। तासु समस्यापूरणं प्रहेलिका च अन्तर्भवतः। अपार्थयुक्तं निरर्थकं असम्भवार्थयुक्तं वा वाक्यं श्लोकस्य प्रायः एकपादरूपेण भवति। तस्य समस्या इति नाम। तस्याः समस्यायाः परिहारं साधुत्वोपपादनं वा कविः स्वप्रतिभासामर्थ्येन करोति। समस्यात्मकम् एकं पादं स्वीकृत्य एवशिष्टेन पादत्रयेण समस्यापरिहारः प्रदर्श्यते। एषः प्राचीनः कविताविनोदप्रकारः भवति। एषा कवेः कल्पनासामर्थ्यस्य निकषा भवति। प्रहेलिका तु क्लिष्टविचित्रार्थयुक्तं वचनं प्रश्नाकारेण प्रायः भवति। तस्य उत्तरं श्लोके न तिष्ठति। तच्च श्लोकपठितृभिः स्वयम् ऊह्यम्। अत्र सुभाषितरत्नभाण्डागार-भोजप्रबन्धादिग्रन्थतः चिताः श्लोकाः प्रदर्श्यन्ते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- समस्यारूपस्य काव्यप्रकारस्य ज्ञानं अत्र भवति यत्र कवीनां कल्पनासामर्थ्यम् अवगम्यते।
- तथाविधानां समस्यानां परिहारे कश्चित् बोधः छात्राणाम् उपजायते।
- संस्कृतसाहित्ये प्रहेलिकानां परिचयः छात्राणां सम्पद्यते।
- प्रहेलिकारूपाणां श्लोकानां रचनायां छात्राणां किञ्चित् मार्गदर्शनं लभ्यते येन उत्साहिताः सुष्ठु नवं प्रहेलिकाकाव्यं रचयितुं प्रभवेयुः।

३.१) समस्याश्लोकाः

३.१.१) समस्या - ठठण्ठठण्ठं ठठठण्ठठण्ठः।

अस्य समस्यावाक्यस्य कोऽपि अर्थः न ज्ञायते। यतो हि अत्र प्रयुक्तानां शब्दानां शास्त्रे व्यवहारे वा अर्थः नास्ति। अथापि अस्य निरर्थकस्य पदसमुदायस्य कस्मिंश्चित् समुचिते अर्थे समन्वयः कविना साधनीयः अस्ति। कश्चित् कविः समस्यायाः परिहारं प्रदर्शितवान्। यथा -

राजाभिषेके मदविह्वलायाः हस्ताच्च्युतो हेमघटो युवत्याः।
सोपानमासाद्य करोति शब्दं ठठण्ठठण्ठं ठठठण्ठठण्ठः॥ (भोजप्रबन्धः - ३१७)

अन्वयार्थः - राजाभिषेके = राज्ञः स्नानसमये मदविह्वलायाः = कामपीडितायाः, युवत्याः = तरुण्याः, हस्तात् = करात्, च्युतः = भ्रष्टः, हेमघटः = सुवर्णकलशः, सोपानम् = सोपानपङ्क्तियुक्तं मार्गम्, आसाद्य = प्राप्य, शब्दम् = ध्वनिं, करोति = जनयति, ठंठंठंठं ठठंठंठंठः इति।

भावार्थः - कस्यचित् राज्ञः स्नानं कारयन्ती अस्ति काचित् युवतिः। सा राज्ञः शारीरिकं सौन्दर्यं दृष्ट्वा कामपीडिता भूत्वा उद्विग्नमनस्का सम्पन्ना। उद्वेगकारणात् तस्याः हस्तात् स्नानोपयोगी सुवर्णकलशः पतितः। तथा पतितः सः कलशः तत्रैव पार्श्वे स्थितां सोपानपङ्क्तिं गत्वा, तत्र भ्रमन् निम्नस्थं गतवान्। तत्र सोपानमार्गेण यदा सः स्खलन् गच्छति तदा ठठण्ठठण्ठं ठठठण्ठठण्ठः इति ध्वनिं करोति। एवं कविः कश्चित् रमणीयं प्रसङ्गं परिकल्प्य समस्यायाः मनोहरं परिहारं प्रदर्शितवान्। अत्र ठंठंठंठम् इत्यादि पदसमुदायः सोपानमार्गेण स्खलतः कलशस्य ध्वनिः इति कवेः आशयः। निरर्थकः स पदसमुदायः कलशध्वनेः अनुकरणध्वनिरूपः इति परिकल्प्य कविः समस्यायाः चमत्कारकारकं परिहारं दर्शयति। अनुकरणरूपस्य शब्दस्य विशिष्टः कोऽपि अर्थः न भवति।

व्याकरणविशेषः - राजाभिषेके - राज्ञः अभिषेकः राजाभिषेकः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तस्मिन् राजाभिषेके।

मदविह्वलायाः - मदेन विह्वला मदविह्वला, तस्याः मदविह्वलायाः - तृतीयातत्पुरुषसमासः।

हेमघटः - हेम्नः घटः - हेमघटः षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

आसाद्य - षदॢ - गतौ इति धातुः, अस्मात् स्वार्थिकणिजन्तात् आङुपसर्गपूर्वकात् ल्यप्प्रत्ययः।

३.१.२) समस्या - "शतचन्द्रं नभःस्थलम्"।

समस्यायाः अर्थः - आकाशं शतचन्द्रयुक्तं वर्तते इति। वयं पश्यामः यत् आकाशे एक एव चन्द्रः विराजते। शतचन्द्रात्मकम् आकाशं न कदापि दृश्यते। तस्मात् आकाशं शतचन्द्रात्मकं वर्तते इति वचनं तु अत्यन्तं वास्तवविरुद्धं भवति। अतः एषा कठिना एव समस्या। तथापि कश्चित् कविश्रेष्ठः प्रतिभाबलेन समीचिनं परिहारं प्रादर्शयत्। यथा -

दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभःस्थलम्॥ (सुभा-र-भा-समस्या १०)

अन्वयार्थः - दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा = श्रीकृष्णस्य करप्रहारेण भीतमनस्केन, चाणूरमल्लेन = चाणूरनामकेन मल्लेन, शतचन्द्रम् = शतचन्द्रयुक्तम्, नभःस्थलम् = आकाशम्, दृष्टम् = अवलोकितम्।

भावार्थः - द्वापरयुगे चाणूरनामकः राक्षसः आसीत्। श्रीकृष्णः मुष्टिप्रहारेण तं हतवान् इति पुराणेषु कथा श्रूयते। तां कथामाधारिकृत्य कविः अस्याः समस्यायाः परिहारं प्रदर्शितवान्।

श्रीकृष्णः चाणूरस्य कराघातं कृतवान्। तदा भूमिं पतितः चाणूरः भयेन कम्पितः तथा कम्पमानेन तेन एकचन्द्रयुक्तमपि आकाशम् अनेकचन्द्रयुक्तमिव दृष्टम्। एवं भयकम्पितस्य चाणूरस्य समस्यायाः परिहारः रमणीयतया प्रदर्शितः।

व्याकरणविशेषः - दामोदरस्य करः दामोदरकरः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः दामोदरकरस्य आघातः दामोदरकराघातः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः, दामोदरकराघातेन विह्वलीकृतं चेतः यस्य सः - दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा - बहुव्रीहिसमासः।

चाणूरमल्लः - चाणूरश्च असौ मल्लः - चाणूरमल्लः - कर्मधारयसमासः।

शतचन्द्रम् - शतं चन्द्राः यस्मिन् तत् - शतचन्द्रम् - बहुव्रीहिसमासः।

नभःस्थलम् - नभसः स्थलं नभःस्थलम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः अथवा नभ एव स्थलं नभःस्थलम् - कर्मधारयसमासः।

३.१.३) समस्या - गगनं भ्रमरायते।

समस्यायाः अर्थः - अत्र अयमर्थः भवति यत् आकाशं भ्रमरवत् भवति। वयं पश्यामो यत् आकाशं नाम अपरिमितं भवति यस्य परिमाणं न कोऽपि ज्ञातुं पारयति। अनन्ताः लोकाः आकाशे एव अन्तर्गताः। तादृशं महत् आकाशं भ्रमरः इव भवति इत्येवमेषा महती समस्या वर्तते। आकाशस्य परिमाणं कुत्र, भ्रमणस्य परिमाणं कुत्र। एवम् अत्यन्तविरुद्धार्थत्वात् एषा समस्या। कश्चित् कविः अस्याः परिहारं चमत्काररुपेण कृतवान्।

स्वस्ति क्षत्रियदेवाय जगद्देवाय भूभुजे।
यद्यशःपुण्डरीकान्तः गगनं भ्रमरायते॥ (सुभा.र.भा.समस्या १७)

अन्वयार्थः - क्षत्रियदेवाय = क्षत्रियश्रेष्ठाय, जगद्देवाय - जगतः आराध्याय, भूभुजे = भूमिपालकाय राज्ञे, स्वस्ति = शुभं भवतु, यज्ञशःपुण्डरीकान्तः = यस्य कीर्तिरूपकमलस्य अन्तः, गगनम् = आकाशम्, भ्रमरायते = भ्रमरः भवति।

भावार्थः - क्षत्रियश्रेष्ठः कश्चित् राजा। सः स्वचरितेन जगद्देवः अभवत् यः आराध्यः इति प्रजाः मन्यन्ते स्म। सः प्रजापालनादिभिः राज्ञः कर्तव्यैः सर्वलोकप्रसिद्धः जातः। तस्य कीर्तिः सर्वलोकेषु प्रसृता आसीत्। तस्य कीर्तेः अतिशयं वर्णयन् कविः उक्तवान् यत् तस्य राज्ञः कीर्तिरूपे कमले आकाशमपि भ्रमरवत् अन्तर्भवति।

अत्र आकाशं भ्रमरं कर्तुं कविः राज्ञः कीर्तिः पुण्डरीकम् अर्थात् कमलम् इति समुचितं मनोहरं कल्पनं कृतवान्। तेन भ्रमरभूतम् आकाशं कमले अन्तर्भवति इति सिद्ध्यति। ततः समस्या परिहृता भवति।

व्याकरणविशेषः - यद्यशःपुण्डरीकान्तः - यस्य यशः - यद्यशः - षष्ठीतपुरुषसमासः, यद्यशः एव पुण्डरीकं यद्यशःपुण्डरीकम् - कर्मधारयसमासः, यद्यशःपुण्डरीकस्य अन्तः यद्यशःपुण्डराकान्तः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः

३.१.४) समस्या - मृगात् सिंहः पलायते।

समस्यायाः अर्थः - मृगात् अर्थात् हरिणात् सिंहः मृगराजः इति प्रसिद्धः सिंहः। तस्य शौर्यं क्रौर्यं च अतीव प्रसिद्धम्। तस्य स्वप्नेनापि मृगाः दूरं पलायनं कुर्युः। सिंहस्तु मृगं भुङ्क्त्वा सुखं शेते। अजस्यापि हन्ता वीरः सिंहः। सः मृगात् पलायनं करोति इति तु अतीव विरुद्धम्।

अतः एषा समस्या नूनं जटिला वर्तते। कविः स्वप्रतिभासामर्थ्येन अस्याः समस्यायाः मनोहरं परिहारं प्रदर्शितवान्। यथा -

हीनहत्या दधात्येव लाघवं महतामपि।

इति मत्वा द्विपद्वेषी मृगात् सिंहः पलायते॥ (सुभा. र. भा. समस्या - ४)

अन्वयार्थः - हीनहत्या = सामर्थ्यापेक्षया तुच्छानां दुर्बलानां वा हननम्, महताम् अपि = उन्नतानां श्रेष्ठानामपि, लाघवम् = लघुत्वं तुच्छत्वम् इति भावात्, दधात्येव = निश्चयेन जनयति, इति मत्वा = एवम् आलोच्य, द्विपद्वेषी = गजस्य शत्रुः, सिंहः = केसरी, मृगात् = हरीणात्, पलायते = पलायनं करोति।

भावार्थः - अत्र कवेः आशयः एवमस्ति यत् मम समबलः मृगः न भवति इति तु यूद्धादिसाहसकार्यं समानबलयोः द्वयोर्मध्ये भवेत् इति नियमः। असमानेषु युद्धम् अधार्मिकं भवति। बलहीनेन सह बलिष्ठः युद्धं न कुर्यात्। अतः सिंहः मृगं लब्ध्वापि प्रतिष्ठाभङ्गभयात् मृगात् पलायते इति कवेः आशयः। एवं मृगात् सिंहस्य पलायने प्रतिष्ठानिरूपणं कारणम् उपस्थाप्य कविः समस्यायाः समुचितं परिहारं प्रदर्शितवान्।

व्याकरणविशेषः - हीनहत्या - हीनस्य हत्या - हीनहत्या - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

दधाति + एव - दधात्येव - यण् सन्धिः।

३.१.५) समस्या - पिपीलिका चुम्बति चन्द्रमण्डलम्।

समस्यायाः अर्थः - पिपीलिका चन्द्रबिम्बं चुम्बति इति समस्यायाः तात्पर्यम्। अत्र समस्यायाः मर्म इदं भवति यत् भूमौ स्थितापि पिपीलिका अन्तरीक्षे स्थितं चन्द्रबिम्बं चुम्बति इति वचनेन समस्यायाः कठिनता वर्धिता। इदम् असम्भवरूपं वचनं नूनं महती समस्या भवति। कश्चित् कविः अस्याः परिहारं दर्शयति। यथा -

सतीवियोगेन विषण्णचेतसः प्रभोः शयानस्य हिमालयगिरौ।

शिवस्य चूडाकलितं सुधाशया पिपीलिका चुम्बति चन्द्रमण्डलम्॥

अन्वयार्थः - सतीवियोगेन = सतीदेव्याः वियोगात्, पिपीलिका = पिपीलिकाख्यः जन्तुः, विषण्णचेतसः = खिन्नमनस्कस्य, हिमालये = हिमालयनामके, गिरौ = पर्वते, शयानस्य = शयनं कुर्वाणस्य, प्रभोः = जगत्स्वामिनः, शिवस्य = शङ्करस्य, चूडाकलितं = चूडायां स्थितम्, चन्द्रमण्डलम् = चन्द्रबिम्बम्, सुधाशया = अमृतस्य इच्छया, चुम्बति = चुम्बनं करोति।

भावार्थः - दक्षप्रजापतेः पुत्री सतीनामिका पूर्वं शिवस्य पत्नी आसीत्। सा यज्ञकुण्डे देहत्यागम् अकरोत् इति पुराणकथा श्रूयते। तदा पत्न्याः वियोगात् शिवः खिन्नो जातः। सः दुःखी भूत्वा हिमालयपर्वतस्थले एव शयितः आसीत्। तदा तस्य शिरसि स्थितं चन्द्रबिम्बं भूस्पर्शि जातम्। चन्द्रात् अमृतं स्रवति इति प्रसिद्धिः। अमृतरसेन आकुण्ठा पिपीलिका अमृतरसं पातुं चन्द्रबिम्बं चुम्बति। एवम् अत्र कविः पुराणवृत्तान्तमेवम् आश्रित्य अत्यन्तरमणीयरीत्या समस्यायाः परिहारं साधयति।

व्याकरणविशेषः - सत्याः वियोगः सतीवियोगः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः। विषण्णचेतसः - विषण्णं चेतः यस्य सः विषण्णचेताः तस्य विषण्णचेतसः - बहुव्रिहिसमासः। सुधाशया - सुधायाः आशा सुधाशा तया सुधाशया - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

३.१.६) समस्या - पुरः पत्युः कामात् श्वशुरमियमालिङ्गति सती।

समस्यायाः अर्थः - एषा साध्वी पत्युः पुरस्तात् कामकारणात् श्वशुरम् आलिङ्गति इति समस्यायाः अर्थः भवति।

समस्यायाः स्वरूपं भवति यत् साध्वी स्त्री नाम पतिं देवं मन्वाना परपुरुषं कामबुद्ध्या स्वप्नेऽपि न पश्यति इत्येवं लोके श्रूयते। किन्तु एषा साध्वी पतिदेवस्य पुरस्तादेव कामावेशेन पतिं नालिङ्गति अपितु श्वशुरम् आलिङ्गति। एषः व्यवहारः वेश्यायाः भवितुमर्हति। किन्तु साध्व्याः ईदृशः व्यवहारः वर्तते, तत् कथं स्यादित्येव समस्यायाः काठिन्यं वर्तते। तथापि कस्यचित् कवेः प्रतिभा अत्र परिहारं दर्शयति। यथा -

कदाचित्पाञ्चाली विपिनभुवि भीमेन बहुशः
कृशाङ्गि श्रान्तासि क्षणमिह निषीदेति गदिता।
शनैः शीतच्छायं तटविटपिनं प्राप्य मुदिता
पुरः पत्युः कामात् श्वशुरमियमालिङ्गति सती॥ (सुभा.र.भा.समस्या - ४५)

अन्वयार्थः - कदाचित् = कस्मिंश्चित् दिवसे, विपिनभुवि = वनप्रदेशे, कृशाङ्गि = हे तन्वङ्गि, बहुशः = प्रायशः, श्रान्ता असि = श्रमं प्राप्ता असि, इह = अत्र, क्षणम् = क्षणकालं यावत्, निषीद = उपविश, इति = इत्येवम्, भीमेन = भीमसेनेन वृकोदरेण इति यावत्, गदिता = उक्ता, इयम् = एषा, सती = साध्वी, पाञ्चाली = द्रौपदी, शनैः = मन्दं मन्दम्, शीतच्छायाम् = शीतलच्छायायुक्तम्, तटविटपिनं = पार्श्वस्थं वृक्षम्, प्राप्य = उपगम्य, मुदिता = सन्तुष्टा, पत्युः = भीमस्य, पुरः = पुरस्तात्, कामात् = कामभावेन, श्वशुरम् = वायुम्, आलिङ्गति = परिष्वजति।

भावार्थः - महाभारते पाण्डवानां वनवासवृत्तान्तः वर्तते। तमाश्रित्य कविः अत्र समस्यायाः परिहारं दर्शयति। पाण्डवानां वनवासप्रसङ्गे कदाचित् घर्मसमयः प्राप्तः। एकदा घर्मेण श्रान्तां द्रौपदीं दृष्ट्वा भीमः अवदत् यत् हे द्रौपदि त्वं श्रान्ता असि, अत्र किञ्चित्कालं यावत् उपविश इति। तदा भीमस्य प्रेमवचसा सा तत्रैव शीतलच्छायायुक्तं वृक्षम् उपगम्य उपविष्टा। तेन तस्याः महान् आनन्दः जातः। तत्र वायुरपि सम्यक् प्रवहति। तत्र द्रौपदी घर्मश्रमापनयनाय वायुं सेवते। वायुः भीमस्य पिता। अत एव द्रौपद्याः

श्वशुरोऽपि स भवति। एतेन प्रसङ्गेन सती पत्युः पुरस्तात् श्वशुरमालिङ्गति इति सिद्धं भवति। एवं अस्याः समस्यायाः परिहारः प्रदर्शितः।

व्याकरणविशेषः - विपिनभुवि - विपिनस्य भूः विपिनभूः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्यां विपिनभुवि।

तटविटपिनम् - तटस्य विटपी तटविटपी तं तटविटपिनम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. हेमघटः कस्याः हस्तात् च्युतः।

२. कुतः हेमघटः हस्तात् च्युतः।

३. चाणूरः कः।

४. गगनं कुत्र भ्रमरायते।

५. जगद्देवः इत्यत्र विग्रहः कथम्।

६. द्विपद्वेषी कः।

७. ठठंठठः इत्यादिः कस्य अनुकरणशब्दः

८. भीमः कस्य पुत्रः।

९. किं पुण्डरीकरूपेण कल्पितम्।

१०. हीनहत्या किं करोति।

३.२) प्रहेलिकाश्लोकाः

कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी।
पञ्चभर्त्री न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः॥ (सुभा. र. भा. प्रहेलि - २५)

अन्वयार्थः - कृष्णमुखी = कृष्णवर्णात्मकमुखवती, न मार्जारी = बिडाली न भवति। द्विजिह्वा = जिह्वाद्वययुक्ता न च सर्पिणी = भुजङ्गी न भवति। पञ्चभर्त्री = पञ्चपतियुक्ता, न पाञ्चाली = द्रौपदी न भवति। (ईदृशीम् इत्यध्याहार्यम्) यः जानाति = यो जनः वेत्ति, स = सः जनः, पण्डितः = विद्वान् भवति।

भावार्थः - काचित् अस्ति श्यामलवर्णात्मकमुखवती भवति। परन्तु सा न मार्जारी भवति। सा पुनः जिह्वाद्वयं धारयति तथापि सर्पिणी न भवति। सैव पञ्चभिः पतिभिः सह वर्तते। द्रौपदी न भवति। ईदृशीं विलक्षणां यः जानाति सः प्राज्ञः भवति इति तात्पर्यार्थः।

अयि प्रियच्छात्राः, ईदृशीं स्वयमालोच्य भवन्तो जानन्तु, पण्डिताश्च भवन्तु।

व्याकरणविशेषः - कृष्णमुखी - कृष्णं मुखं यस्याः सा कृष्णमुखी बहुव्रीहिसमासः।

द्विजिह्वा - द्वे जिह्वे यस्याः सा द्विजिह्वा - बहुव्रीहिसमासः।

पञ्चभर्त्री - पञ्च भर्तारः यस्याः सा पञ्चभर्त्री - बहुव्रीहिसमासः।

वने जाता वने त्यक्ता वने तिष्ठति नित्यहाः।
पण्यस्त्री न तु वेश्या यो जानाति स पण्डितः॥ (सुभा. र. भा. प्रहेलि.२)

अन्वयार्थः -

सा - असौ, वने - अरण्ये, जाता - सञ्जाता, वने - जले, त्यक्ता - परित्यक्ता भवति, नित्यशः - सर्वदा, वने - जले, तिष्ठति - वर्तते, (सा) पण्यस्त्री - धनेन क्रेतुं शक्या, न तु वेश्या - जारिणी न भवति। (ईदृशीम्) यः - यो जनः, जानाति - वेत्ति, सः - सः जनः, पण्डितः - विद्वान् भवति।

भावार्थः -

सा काचित् अरण्ये सञ्जाता अस्ति। जले एव परित्यज्यते। अपि च सा जले एव तिष्ठति। तथैव सा धनेन क्रीत्वा उपभोक्तुं शक्या, तावता सा वेश्या न भवति। ईदृशीं विलक्षणां यः आलोच्य ज्ञातुमर्हति सः कुशलः पण्डितः भवति इत्यर्थः।

अयि प्रियच्छात्राः ईदृशी का इति पर्यालोचयत, पण्डिताः भवत।

व्याकरणविशेषः -

पण्यस्त्रीः - पण्या च असौ स्त्री पण्यस्त्री - कर्मधारयसमासः

वनम् इति पदं अरण्यार्थे यथा वर्तते तथा जलार्थेऽपि वर्तते।

आपः स्त्रीभूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवने वनम्॥ (इत्यमरः)

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रवासी न च सिद्धयोगी जलं च बिभ्रत् न घटो न मेघः॥ (सुभा. र. भा. प्रहेलि। ४१)

अन्वयार्थः -

वृक्षाग्रवासी - वृक्षोपरि निवासवान्, न च पक्षिराजः - पक्षिश्रेष्ठः न भवति, त्रिनेत्रधारी - नेत्रत्रयधारी, न च शूलपाणिः - शिवः न भवति, त्वग्वस्त्रवासी - त्वग्रूपवस्त्रधारी न च सिद्धयोगी - महायोगिपुरुषः न भवति, जलम् - उदकम्, बिभ्रत् - धारयन्, न घटः - घटो न भवति, न मेघः - मेघः न भवति।

भावार्थः -

कश्चित् तादृशः पदार्थविशेषः अस्ति यः वृक्षोपरि तिष्ठति। किन्तु पक्षिश्रेष्ठः स न भवति। त्रीणि नेत्राणि धारयति। परन्तु सः शिवो न भवति। अपि च सः त्वग्रूपं वस्त्रं धारयति। तथापि योगिपुरुषः न भवति यः वृक्षत्वचि निर्मितं वस्त्रं धारयेत्। स पुनः जलं धारयति। किन्तु नायं घटो भवति, नापि मेघो भवति। एवम् अत्यन्तविचित्रः पदार्थविशेषः कः स्यात्? इति कविः पुच्छन् अस्ति।

व्याकरणविशेषः -

वृक्षाग्रवासी - वृक्षस्य अग्रः वृक्षाग्रः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः, वृक्षाग्रे वस्तुं शीलं यस्य अस्ति स वृक्षाग्रवासी - उपपदसमासः।

पक्षीराजः - पक्षिणां राजा - पक्षिराजः, षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

त्रिनेत्रधारी - त्रीणि नेत्राणि धारयितुं शीलम् अस्य अति त्रिनेत्रधारी - उपपदसमासः।

शूलपाणिः - शूलः पाणौ यस्य सः शूलपाणिः - बहुव्रीहिसमासः।

त्वग्वस्त्रवासी - त्वक् एव वस्त्रं त्वगवस्त्रम् - कर्मधारयसमासः, त्वग्वस्त्रं वस्तुं शीलम् अस्येति त्वग्वस्त्रवासी - उपपदसमासः।

सिद्धयोगी - सिद्धश्च असौ योगी सिद्धयोगी - कर्मधारयसमासः।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. पण्यस्त्री इव का उक्ता।

१२. लेखन्याः पञ्चभर्तारः के।

१३. द्विजिह्वा का।

१४. नारिकेलस्य योगिनश्च कीदृशं वस्त्रम्।

१५. पत्रस्य स्फुटवक्तृत्वं कथं सिद्ध्यति।

१६. पक्षिराजः इत्यत्र कथं विग्रहः।

वृक्षाग्रे च फलं दृष्टं फलाग्रे वृक्ष एव च।
अकारादिसकारान्तं यो जानाति स पण्डितः॥

अन्वयः - वृक्षाग्रे फलं दृष्टम्, फलाग्रे वृक्षः एव च। अकारादिसकारान्तं यः जानाति स पण्डितः (अस्ति)।

अन्वयार्थः - वृक्षाग्रे पादपस्य अग्रभागे फलं दृष्टम् अवलोकितम्, फलाग्रे फलस्य अग्रभागे वृक्षः पादपः एव च। अकारादिसकारान्तम् आदौ अकारविशिष्टम् अन्ते सकारविशिष्टं च यः जानाति अवजानाति स पण्डितः विद्वान् (अस्ति)।

भावार्थः - अस्यां प्रहेलिकायाम् एकः प्रश्नः वर्तते। तस्य उत्तरस्य लाभाय बह्व्यः सूचनाः दीयन्ते अस्मिन् श्लोके। स प्रश्नो हि - तादृशं किं फलं यत् वृक्षस्य अग्रभागे लगति। किञ्च तस्य फलस्य अग्रभागे पुनः वृक्षवत् पत्राणि भवन्ति। अपि च तस्य नाम्नः आद्यक्षरं हि अकारः, अन्तिमाक्षरं च सकारः। एवं चतस्रः सूचनाः दत्ताः अत्र। एतदनन्तरं यः जनः अस्य प्रश्नस्य उत्तरदाने समर्थः भवति स हि महापण्डितः। अस्य उत्तरं हि अनानास-इति फलम्। अनानासफलं तद्वृक्षस्य अग्रभागे लगति। किञ्च अनानासफलस्य अग्रे पुनः वृक्षवत् पत्राणि भवन्ति। अनानस – इत्यस्य आद्यक्षरं हि अकारः, अन्तिमाक्षरं च सकारः। एवम् अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं भवति अनानासफलम्।

व्याकरणविशेषः -

- वृक्षाग्रे - वृक्षस्य अग्रः वृक्षाग्रः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् वृक्षाग्रे।
- दृष्टम् - दृश्-धातोः क्तप्रत्यये दृष्टम् इति रूपम्।
- अकारादिसकारान्तम् - अकारः आदिः यस्य तत् अकारादि इति बहुव्रीहिसमासः। सकारः अन्ते यस्य तत् सकारान्तम् इत्यपि बहुव्रीहिसमासः। अकारादि च तत् सकारान्तम् अकारादिसकारान्तम् इति कर्मधारयसमासः।

सन्धिकार्यम् -

- वृक्ष एव = वृक्षः + एव।
- यो जानाति = यः + जानाति।

नित्यं रथेन गच्छामि अश्वा वहन्ति मे रथम्।
सम्राडस्मि नरो नास्मि नासुरोऽस्मि निशाचरः॥

अन्वयः - नित्यं रथेन गच्छामि, अश्वाः मे रथं वहन्ति। सम्राट् अस्मि नरः न अस्मि, असुरः अस्मि निशाचरः न।

अन्वयार्थः - नित्यं सर्वदा रथेन स्यन्दनेन गच्छामि यामि, अश्वाः वाहाः मे मम रथं स्यन्दनं वहन्ति नयन्ति। सम्राट् राजा अस्मि भवामि नरः मनुष्यः न अस्मि भवामि, असुरः प्राणदायकः अस्मि भवामि निशाचरः राक्षसः न।

भावार्थः - अस्यां प्रहेलिकायाम् एकः प्रश्नः वर्तते। तस्य उत्तरस्य लाभाय बह्व्यः सूचनाः अपि प्रदीयन्ते अस्मिन् श्लोके। स प्रश्नो हि - तादृशः कः वर्तते यः सर्वदा राजावत् रथेन एव गच्छति। अश्वाः च तस्य रथं वहन्ति। स सम्राट् अर्थात् सम्यक् शोभमानः वर्तते, परन्तु स्वयं मनुष्यः नास्ति। स स्वयम् सर्वेभ्यः प्राणान् ददाति, परन्तु निशाचरः नास्ति। अस्य प्रश्नस्य उत्तरं हि सूर्यः। यतो हि सूर्यः नृपवत् आकाशे अरुणचालितेन रथेन सञ्चरति। सप्त अश्वाः सूर्यस्य रथं वहन्ति। सूर्यः आकाशे अत्यधिकं भासते। तस्मात् स सम्राट् वर्तते। परन्तु सूर्यः न मनुष्यः। स असून् प्राणान् ददाति इति वयं सर्वे जानीमः। स एव जगतः उत्पादकः वर्तते, अतः स असुरः। परन्तु स न रात्रिचरः अर्थात् रात्रौ न चरति, स तु दिवा एव चरति।

व्याकरणविशेषः -

- सम्राट् - सम्यक् राजते इति सम्राट्।
- निशाचरः - निशायां चरति इति निशाचरः। तस्य राक्षसः इत्यर्थः।

सन्धिकार्यम् -

- अश्वा वहन्ति = अश्वाः + वहन्ति।
- सम्राडस्मि = सम्राट् + अस्मि।
- नासुरोऽस्मि = न + असुरः + अस्मि।

अनेकसुशिरं वाद्यं कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्।
चक्रिणा च सदाराध्यं यो जानाति स पण्डितः॥

अन्वयः - अनेकसुशिरं वाद्यं कान्तम् ऋषिसंज्ञितं चक्रिणा च सदा आराध्यं यः जानाति स पण्डितः।

अन्वयार्थः - अनेकसुशिरम् अनेकशिरोविशिष्टं, वाद्यं वादनसाधनं वकारादि वा, कान्तं सुन्दरं ककारान्तं वा, ऋषिसंज्ञितम् ऋषिनामसदृशनामविशिष्टं, चक्रिणा विष्णुना सर्पेण वा, च सदा सर्वदा आराध्यं पूज्यं यः जानाति अवजानाति स पण्डितः विद्वान्।

भावार्थः - इयं प्रहेलिका भ्रमजनिका वर्तते। यः इमां प्रहेलिकां प्रथमं पठति सः अस्याः अर्थम् एव अवगच्छति यत् तादृशं किं वाद्यं वर्तते यत् अनेकशोभनशिरोविशिष्टं सुन्दरम् ऋषिनामसदृशनामविशिष्टम् अस्ति, अपि च विष्णुना सर्वदा एव पूज्यं वर्तते इति। प्रहेलिकायाः एवम् अर्थे कृते पाठकः अस्याः उत्तरं निर्णेतुं कदापि समर्थः न भवति। अयम् अर्थः तु भ्रमात्मकः एव। तस्मात् अयम् अर्थः अत्र न विचारणीयः। अत्र प्रकृतं प्रश्नस्वरूपं हि - तादृशं किं वस्तु यस्य बहूनि शिरांसि वर्तन्ते, यस्य आद्यक्षरं वकारः, अन्तिमाक्षरं च ककारः अस्ति। किञ्च यस्य नाम कस्यचित् ऋषेः नाम्ना सदृशम्। अपि च तत् वस्तु सर्पैः सर्वदा एव इष्यते। यः अस्य प्रश्नस्य उत्तरदाने समर्थः स महापण्डितः वर्तते इति ज्ञेयम्।

तत् उत्तरं हि वल्मीक-इति अर्थात् सर्पाणां निवासस्थानम्। वल्मीके बहूनि छिद्राणि भवन्ति। अपि च वल्मीकस्य आद्यक्षरं वकारः, अन्तिमाक्षरं च ककारः अस्ति। अस्य नाम च ऋषेः वाल्मीकेः नाम्ना सदृशं वर्तते। किञ्च एतत् सर्पाणां निवासस्थानत्वात् तेषाम् अत्यन्तप्रियं वर्तते। एवम् अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं हि वल्मीकम् इति।

व्याकरणविशेषः -

१. अनेकसुशिरम् - शोभनानि शिरांसि सुशिरांसि इति गतिसमासः। अनेकानि सुशिरांसि यस्य तत् अनेकसुशिरम् इति बहुव्रीहिसमासः।

२. वाद्यम् - व् आद्यं यस्य तत् वाद्यम् इति बहुव्रीहिसमासः।

३. कान्तम् - क् अन्ते यस्य तत् कान्तम् इति बहुव्रीहिसमासः।

सन्धिकार्यम् -

१. सदाराध्यम् = सदा + आराध्यम्।

२. स पण्डितः = सः + पण्डितः।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद् वद॥

अन्वयः - न तस्यादिः (अस्ति), न तस्य अन्तः (अस्ति), तस्य मध्ये यः तिष्ठति। तव अपि अस्ति, मम अपि अस्ति, यदि जानासि तद् वद।

अन्वयार्थः - न नकारः, तस्यादिः तस्य आद्यक्षरं, (अस्ति), न नकारः, तस्य अन्तः अन्तिमाक्षरं, (अस्ति), तस्य मध्ये मध्यभागे, यः यकारः, तिष्ठति वर्तते। तव भवतः, अपि अस्ति विद्यते, मम मे अपि अस्ति विद्यते, यदि जानासि अवजानासि, तद् वद भाषस्व।

भावार्थः - इयं प्रहेलिका अपि भ्रमजनिका वर्तते। यः इमां प्रहेलिकां प्रथमं पठति सः अस्याः अर्थम् एव अवगच्छति यत् एवं किं वस्तु वर्तते, यस्य आरम्भः न वर्तते, अपि च यस्य कदापि समाप्तिः अपि न भविष्यति। अर्थात् तत् वस्तु अनादि अनन्तं च वर्तते। किञ्च तत् सर्वेषां समीपे अस्ति इति। प्रहेलिकायाः एवम् अर्थे कृते पाठकः कदापि अस्याः उत्तरं निर्णेतुं समर्थः न भवति। अयम् अर्थः तु भ्रमात्मकः एव। तस्मात् अयम् अर्थः अत्र न विचारणीयः। अत्र प्रश्नस्वरूपं हि तादृशं किं वस्तु यस्य नाम्नः आद्यक्षरं नकारः, अन्तिमाक्षरम् अपि नकारः वर्तते। किञ्च तस्य मध्यमाक्षरं हि यकारः। तत् च वस्तु सर्वेषां समीपे एव वर्तते इति।

तत् उत्तरं हि नयन-इति अर्थात् चक्षुः। नयनस्य आद्यक्षरं हि नकारः, अन्तिमाक्षरम् अपि नकारः। किञ्च तस्य मध्ये यकारः वर्तते। अपि च सर्वेषां जीवानाम् एव नयनं वर्तते। एवम् अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं भवति नयनम् इति।

सन्धिकार्यम् -

१. तस्यादिर्न = तस्य + आदिः + न।

२. तस्यान्तः = तस्य + अन्तः।

३. यस्तस्य = यः + तस्य।

मुखे हस्तद्वयं धत्ते, सर्वथा जागरूका सा।
प्रतिक्षणं वदन्तीव, प्राणाश्च पिञ्जिताः सदा॥

अन्वयः - सा मुखे हस्तद्वयं धत्ते, सर्वथा जागरूका, प्रतिक्षणं वदन्ति इव, (तस्याः) प्राणाः सदा पिञ्जिताः।

अन्वयार्थः - सा मुखे वदने हस्तद्वयं भुजद्वयं धत्ते धरति, सर्वथा सर्वदा जागरूका जागरिता, प्रतिक्षणं सर्वसमयं वदन्ति कथयन्ति इव, (तस्याः) प्राणाः असवः सदा सर्वदा पिञ्जिताः बद्धाः।

भावार्थः - अस्यां प्रहेलिकायाम् एकः प्रश्नः वर्तते। तस्य उत्तरस्य लाभाय बह्व्यः सूचनाः अपि प्रदीयन्ते अस्मिन् श्लोके। स प्रश्नो हि - तादृशी का व्यक्तिः अस्ति, या स्वस्याः मुखे एव द्वौ हस्तौ धारयति, अर्थात् तस्याः मुखे एव हस्तद्वयं वर्तते। किञ्च सा कदापि शयनं न करोति, सर्वदैव जागरूका तिष्ठति। अपि च सा सर्वेभ्यः मनुष्येभ्यः प्रत्येकस्य क्षणस्य ज्ञानं कारयति। परन्तु तस्याः प्राणाः बद्धाः वर्तन्ते, अर्थात् सा स्वाधीना नास्ति। एवं प्रश्नस्यास्य समाधानाय चतस्रः सूचनाः दत्ताः।

अस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति घटिका। घटिकायाः मुखप्रदेशे अर्थात् सम्मुखभागे समयनिर्धारणाय द्वौ बृहद्दण्डौ वर्तेते। तयोः एकः निमेषदण्डः इत्युच्यते, अन्यश्च होरादण्डः इत्युच्यते। तौ च दण्डौ घटिकायाः हस्तस्वरूपौ वर्तेते। अपि च घटिका सर्वदैव जागरूका तिष्ठति। रात्रौ सर्वेः जनाः यदा शयनं कुर्वन्ति तदा अपि सा स्वस्याः समयज्ञापनकार्ये निरता भवति, कदापि शयनं न करोति। एवं च सा सर्वेभ्यः मनुष्येभ्यः प्रतिक्षणस्य ज्ञानं कारयति। घटिकामाध्यमेन एव जनानां जीवनं सुष्ठुतया चलति। समयज्ञानात् विना न कोऽपि सुष्ठुतया कार्यं कर्तुं शक्नोति। अतः समयज्ञापनद्वारा सा सर्वेषां महदुपकारं सम्पादयति। परन्तु सा स्वाधीना न वर्तते। तस्याः प्राणाः बद्धाः सन्ति। विद्युत्कोशः समाप्तः भवति चेत् सा मृता भवति, नवीनविद्युत्कोशे प्राप्ते सति पुनः जीवति सा। एवम् अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं भवति घटिका इति।

व्याकरणविशेषः -

१. धत्ते - धा-धातोः आत्मनेपदिनः लट्-लकारे प्रथमपुरुषैकवचने धत्ते इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१. वदन्तीव = वदन्ति + इव।

२. प्राणाश्च = प्राणाः + च।

सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम्।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तेति निवेदयाशु॥

अन्वयः - सदारिमध्या अपि वैरियुक्ता न, नितान्तरक्तापि नित्यं सिता एव। यथोक्तवादिनी अपि दूती न एव। का नाम कान्ता इति आशु निवेदय।

अन्वयार्थः - सदारिमध्या सर्वदा शत्रुजनमध्यस्थिता मध्ये रि-इत्यक्षरवती वा, अपि वैरियुक्ता शुत्रयुता, न, नितान्तरक्तापि अत्यन्तारक्ता अत्यन्तरक्तवर्णा वा, नित्यं सर्वदा, सिता एव श्वेतवर्णा, यथोक्तवादिनी स्पष्टवादिनी अपि दूती न एव। का नाम कान्ता स्त्री अन्ते ककारवती वा इति आशु शीघ्रं निवेदय ज्ञापय।

भावार्थः - इयं प्रहेलिका भ्रमजनिका वर्तते। यः इमां प्रहेलिकां प्रथमं पठति सः अस्याः अर्थम् एवम् अवगच्छति यत् तादृशी का कान्ता वर्तते या सर्वदा एव शत्रुजनानां मध्ये तिष्ठति, परन्तु स्वस्याः

शत्रुभिः सह न कोऽपि सम्बन्धो वर्तते। विषयेषु अत्यन्तं तस्याः आसक्तिः वर्तते, परन्तु सा सीतावत् अतिपवित्रा वर्तते। सा सर्वदा अतिस्पष्टं वदति, परन्तु न कस्यापि दूती इति। प्रहेलिकायाः आपातपठनेन सर्वत्र विरोधाभासः प्रतिभाति। प्रहेलिकायाः एवम् अर्थे कृते पाठकः अस्याः उत्तरं निर्णेतुं कदापि समर्थः न भवति। अयम् अर्थः तु भ्रमात्मकः एव। तस्मात् अयम् अर्थः अत्र न विचारणीयः। अत्र प्रश्नस्वरूपं हि - तादृशी का अस्ति यस्या नाम्नः मध्ये रि-इति वर्तते, अत्यन्तं रक्तवर्णा अपि सा सितवर्णेनापि युक्ता वर्तते। दूतवत् यत् शृणोति तत् यथारूपं वदति सा, अपि च तस्या नाम्नः अन्तिमवर्णो हि ककारः।

अस्य प्रश्नस्य उत्तरं हि सारिका। सारिका हि एकः पक्षिः। सारिका-इति नाम्नः मध्ये रि-इति वर्तते। अस्य पक्षिणः शत्रुभिः सह न कोऽपि सम्बन्धो वर्तते। सारिकापक्षिः अत्यन्तरक्तवर्णः वर्तते, परन्तु स सितवर्णेनापि युक्तः वर्तते। दूतवत् सा यत् मनुष्यमुखात् शृणोति तत् यथारूपम् अनुवदति। किञ्च सारिका-इति नाम्नः अन्तिमाक्षरं हि ककारः। अतः अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं भवति सारिका इति।

व्याकरणविशेषः -

१. वैरियुक्ता - वैरिभिः युक्ता वैरियुक्ता इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. नितान्तरक्ता - नितान्तं रक्ता इति नितान्तरक्ता।

३. कान्ता - क् अन्ते यस्याः सा कान्ता इति बहुव्रीहिसमासः।

४. निवेदय – निपूर्वकात् विद्-धातोः णिच्प्रत्यये लोटि मध्यमपुरुषैकवचने निवेदय इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१. सदारिमध्यापि = सदा + अरिमध्या + अपि।

२. नितान्तरक्तापि = नितान्तरक्ता + अपि।

३. सितैव = सिता + एव।

४. निवेदयाशु = निवेदय + आशु।

आदौ भा शोभते नित्यं रतं पश्चाद् विराजते।
देवतानां प्रियं धाम तवाप्यस्ति ममापि च॥

अन्वयः - आदौ नित्यं भा शोभते, पश्चात् रतं विराजते। देवतानां प्रियं धाम, तव अपि अस्ति मम अपि च।

अन्वयार्थः - आदौ आदिभागे नित्यं सर्वदा भा भा-इत्यक्षरं शोभते भाति, पश्चात् पृष्ठभागे रतं रतम्-इति शब्दः विराजते राजते। देवतानाम् अमराणां प्रियम् इष्टं धाम स्थानं, तव भवतः अपि अस्ति विद्यते मम मे अपि च।

भावार्थः - अस्यां प्रहेलिकायां कस्यचित् स्थानस्य कानिचित् वैशिष्ट्यानि उक्तानि वर्तन्ते। पाठकेन श्लोकस्य पठनेन तानि वैशिष्ट्यानि ज्ञात्वा तद्वैशिष्ट्यशालि स्थानं किं भवति इति निर्णेयम्। तानि वैशिष्ट्यानि यथा - तस्य स्थानस्य आदौ सर्वदैव भा वर्तते अर्थात् तस्य नाम्नः आदिशब्दः भा

इति अस्ति, अथवा तस्मिन् स्थाने सर्वदा भाः दीप्तिः वर्तते इत्यपि वक्तुं शक्यते। किञ्च तस्य स्थानस्य नाम्नः पश्चात् रतं विराजते, अर्थात् तस्य नाम्नः अन्तिमशब्दो हि रतम् इति। अपि च तत् स्थानं देवतानाम् अत्यधिकं प्रियं वर्तते। तत् च स्थानम् अस्माकं सर्वेषां वर्तते।

तत् स्थानं भवति भारतम् इति। भारत-इति नाम्नः आदिमशब्दो हि भा इति, किञ्च श्रीरामचन्द्र-व्यास-वाल्मीकि-प्रभृतयः महान्तः ज्ञानिनः अस्मिन् भारतवर्षे जनिम् अलभन्त। तस्मात् तेषां ज्ञानप्रभावात् भारतदेशः सदैव दीप्तिमान् तिष्ठति। अपि च भारतम् इति नाम्नः अन्तिमशब्दो हि रतम् इति। भारतदेशस्तु सर्वेषां देवनाम् एव अत्यन्तं प्रियः वर्तते। देवाः भारतवर्षे वारं वारं जनिं लब्धुम् इच्छन्ति। अयं च भारतदेशः अस्माकं सर्वेषां संस्कृतप्रेमिणां स्वदेशः। एवम् अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं भवति भारतम् इति।

व्याकरणविशेषः -

१. विराजते - विपूर्वकात् राज्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने विराजते इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१. पश्चाद् विराजते = पश्चात् + विराजते।

२. तवाप्यस्ति = तव + अपि + अस्ति।

३. ममापि = मम + अपि।

अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः।
अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः॥

अन्वयः - अपदः दूरगामी, साक्षरः (परन्तु) न पण्डितः, अमुखः स्फुटवक्ता च, य (एतं) जानाति स पण्डितः।

अन्वयार्थः - अपदः पादहीनः दूरगामी दूरगमनकारी, साक्षरः अक्षरयुक्तः (परन्तु) न पण्डितः विद्वान्, अमुखः मुखहीनः स्फुटवक्ता स्पष्टवक्ता च, यः यः जनः (एतं) जानाति अवजानाति स पण्डितः ज्ञानी।

भावार्थः - अस्यां प्रहेलिकायां कस्यचित् पदार्थस्य परस्परविरुद्धानि कानिचित् वैशिष्ट्यानि उक्तानि वर्तन्ते। पाठकेन श्लोकस्य पठनेन तानि वैशिष्ट्यानि ज्ञात्वा तद्वैशिष्ट्यशाली पदार्थः कः भवति इति निर्णेयम्। अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरस्य निर्णये पाठकानां भ्रमः उत्पद्यते, यतो हि अत्र पदार्थस्य यानि वैशिष्ट्यानि उक्तानि, तानि सर्वाणि एव परस्परविरुद्धानि वर्तन्ते अर्थात् साकल्येन तानि वैशिष्ट्यानि एकस्मिन् पदार्थे स्थातुं न शक्नुवन्ति। अतः पाठकेन अयं श्लोकः एकाग्रतया पठनीयम्। पदार्थस्य तानि वैशिष्ट्यानि यथा - तस्य पादः न वर्तते, परन्तु पादहीनः अपि स बहुदूरं गन्तुं शक्नोति। स अक्षरैः युक्तः वर्तते, परन्तु स स्वयं विद्वान् नास्ति। तस्य मुखं न वर्तते, परन्तु स सर्वदा निर्भयं स्पष्टं वदति। यः अस्य उत्तरं वक्तुं शक्नोति स तु महाज्ञानी एव।

तत् उत्तरं हि पत्रम्। पत्रस्य पादौ न स्तः परन्तु तत् पुस्तकरूपेण अन्यरूपेण वा एकस्मात् स्थानात् बहुदूरम् अन्यत् स्थानम् अनायासेनैव गच्छति। एवं पादहीनं सत् अपि पत्रम् एकस्मात् देशात् अन्यदेशम् अपि प्राप्नोति। किञ्च यदा पुस्तकं निर्मीयते, तदा पुस्तकानां पत्रेषु बहूनि अक्षराणि मुद्र्यन्ते। बहूनि ज्ञानपूर्णानि वाक्यानि पत्रेषु वर्तन्ते, तेषां पठनेन मनुष्याः महत् ज्ञानम् अर्जयन्ति। परन्तु एवम् प्रचुराक्षरविशिष्टम् अपि पत्रं स्वयं मूर्खं वर्तते। तस्य स्वकीयं न किञ्चित् ज्ञानं वर्तते। अपि च पत्रस्य मुखं नास्ति, परन्तु तत् स्वदेहे लिखितानि ज्ञानपूर्णानि वाक्यानि यथारूपम् एव पाठकेभ्यः सर्वदा प्रदर्शयति। एवम् अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरं भवति पत्रम्।

व्याकरणविशेषः -

१. अपदः - अविद्यमानं पदं यस्य स अपदः इति बहुव्रीहिसमासः।

२. दूरगामी - दूरं गच्छति इति दूरगामी।

३. अमुखः - अविद्यमानं मुखं यस्य तत् अमुखः इति बहुव्रीहिसमासः।

सन्धिकार्यम् -

१. अपदो दूरगामी = अपदः + दूरगामी।

पाठगतप्रश्नाः-३

१७. कस्य फलस्य अग्रे वृक्षवत् पत्राणि भवन्ति?

१८. सम्राट् इत्यत्र विग्रहः कः?

१९. अनेकसुशिरम् इत्यत्र कः विग्रहः, कश्च समासः?

२०. किं चक्रिणा सदा आराध्यम् अस्ति?

२१. का सर्वदा जागरूका तिष्ठति?

२२. का यथोक्तवादिनी वर्तते?

२३. देवतानां प्रियं धाम किम्?

२४. अमुखः परन्तु स्फुटवक्ता कः वर्तते?

पाठसारः

अस्मिन् पाठे षट् समस्याः बह्व्यः प्रहेलिकाः च पठिता वर्तन्ते। सर्वासां समस्यानां प्रहेलिकानां च समाधानम् अत्र सुष्ठुतया एव वर्तते। तत्र ठठण्ठठण्ठं ठठठण्ठठण्ठः इति समस्यायाः समाधानं हि अयं ध्वनिः हस्तात् सोपानमार्गे पतितत्य कलशस्य ध्वनिः। शतचन्द्रं नभस्थलम् इत्यस्याः समाधानं हि बलरामस्य कराघातेन कम्पितः चाणूरः शतचन्द्रात्मकम् आकाशं दृष्टवान्। गगनं भ्रमरायते इति समस्यायाः समाधानं हि राज्ञः कीर्तरूपे कमले आकाशम् अपि भ्रमरवत् अन्तर्भवति। मृगात् सिंहः

पलायते इति समस्यायाः समाधानं हि सिंहः मृगं लब्ध्वापि प्रतिष्ठाभङ्गभयात् मृगात् पलायनं करोति। पिपीलिका चुम्बति चन्द्रमण्डलम् इति समस्यायाः समाधानं हि हिमालयपर्वते शयानस्य शिवस्य शिरसि विद्यमानात् चन्द्रात् स्रवितम् अमृतं पिपीलिका चुम्बति इति। पुरः पत्युः कामात् श्वशुरमियमालिङ्गति सती इति समस्यायाः समाधानं हि क्लान्ता द्रौपदी पत्युः भीमस्य पुरस्तात् एव वायुरूपं श्वशुरं स्पर्शति इति।

अनारसफलं वृक्षाग्रे भवति, किञ्च तस्य अग्रे पुनः वृक्षवत् पत्राणि भवन्ति। सूर्यः नित्यं रथेन गच्छति, तस्य रथम् अश्वाः वहन्ति, प्राणदायकः स निशाचरः नास्ति। वल्मीकस्य अनेकछिद्राणि भवन्ति, किञ्च तत् सर्पैः इष्टं वर्तते। नयनस्य आद्यक्षरं नकारः, अन्तिमाक्षरम् अपि नकारः। घटिका सर्वदा जागरूका सती प्रतिक्षणं जनेभ्यः वदति। सारिका रक्तावर्णा अपि श्वेतवर्णेन अपि युक्ता वर्तते, किञ्च दूतवत् यथा श्रुतं तत् वदति। भारतवर्षनाम्नः आदिशब्दः भा-इति। अन्तिमशब्दः तु रतम् इति, किञ्च तत् देवतानां प्रियं वर्तते। पत्रं पादहीनम् अपि बहुदूरं गच्छति, मुखहीनम् अपि स्पष्टं वदति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. ठंठंठंठम् इत्यादिध्वनेः कारणं वर्णयत।

२. कविदृष्ट्या शतचन्द्रं नभःस्थलं कथं जातम्।

३. गगनं कविना कथं भ्रमरीकृतम्।

४. सत्याः श्वशुरालिङ्गनस्य साधुत्वं दर्शयत।

५. लेखापत्रस्य विरुद्धगुणान् वर्णयत।

६. कविवर्णनरीत्या नारिकेलं वर्णयत।

७. कविवचनेन लेखनीं वर्णयत।

८. पिपीलिकाकृतं चन्द्रचुम्बनं कविवचनेन साधयत।

९. मृगात् सिंगस्य पलायनं सकारणं निरुपयत।

१०. कविवचनरीत्या नौकां वर्णयत।

११. सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता...इत्यादिप्रहेलिकायाः उत्तरं यथाग्रन्थम् आलोचयतु।

१२. आदौ भा शोभते नित्यम्...इत्यादिप्रहेलिकायाः उत्तरं संक्षेपेण लिखतु।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. युवत्याः

२. कामोद्वेगात्

३. कृष्णेन हतः राक्षसः

४. यशःपुण्डरीके

५. जगतः देवः जगद्देवः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः

६. सिहः

७. हेमघटस्य

८. वायोः

९. राज्ञः, यशः

१०. महतामपि लाघवं करोति

उत्तराणि-२

११. नौका।

१२. अङ्गुल्यः।

१३. लेखनी।

१४. त्वग्वस्त्रम्।

१५. लिखितं विषयं बोधयतीतिकारणात्।

१६. पक्षिणां राजा पक्षिराजः।

उत्तराणि-३

१७. अनानासफलस्य।

१८. सम्यक् राजते।

१९. शोभनानि शिरांसि सुशिरांसि इति गतिसमासः। अनेकानि सुशिरांसि यस्य तत् अनेकसुशिरम् इति बहुव्रीहिसमासः।

२०. वल्मीकम्।

२१. घटिका।

२२. सारिका।

२३. भारतम्।

२४. पत्रम्।

॥ इति तृतीयः पाठः ॥